

Проблеми історії України новітнього часу

І. І. ДРОБОТ (Київ)

Трансформації націоналістичної ідеології в першій половині ХХ ст.

Серед політичних рухів 20—30-х років ХХ ст., що справили великий вплив на розгортання національно-визвольної боротьби народних мас на окупованих західноукраїнських землях та в емігрантському українському середовищі, слід, насамперед, виділити націоналістичний рух. Український націоналізм виник і розвивався в той час, коли політичні чинники виявилися розпорошеними, а національна ідея не стала матеріальною силою, не оволоділа масами. Відомий український історик, політолог і публіцист І. Лисяк-Рудницький писав про цю впливову політичну течію: “Український націоналізм виник у 1920-х роках, спершу як духовний фермент молодшого покоління, як протест на упадок української державності та шукання нових доріг у повоєнній дійсності”¹.

Як відомо, перші спроби перенести націоналістичну ідеологію на практичний ґрунт політичної роботи здійснив М. Міхновський (1873—1924). У загальновідомій праці “Самостійна Україна” (1900 р.) він накреслив шляхи, якими могла прийти Україна до незалежності. Своїми сміливими концептуальними розробками М. Міхновський здобув авторитет і повагу серед однодумців, тих, хто поділяв його погляди на боротьбу за українську незалежну, соборну державу. В їх очах він був “апостолом української державності”. Разом з тим, у тогочасному українському політикумі знайшлося чимало тих, хто не сприйняв поглядів М. Міхновського. Для них він став “шовіністом”, “реакціонером”, “екстремістом”².

В основу свого вчення М. Міхновський поклав ідею про необхідність відновлення національно-державної самостійності України, встановлення в ній справедливого соціального ладу, розгортання боротьби за національні права українського народу. Доки українська нація не матиме права розпоряджатися собою, доки темрява і неосвіченість є одним із ефективних способів тримати націю в неволі, доти неможливий її поступальний політичний, економічний, національний і культурний розвиток. “Доки ми не здобудемо собі політичних й державних прав, — наголошував М. Міхновський, — доти ми не матимемо змоги уладнати стан речей у себе дома до нашої вподоби, бо інтерес наших господарів є цілком супротивний нашим інтересам, бо розплющення очей у рабів є небезпечно для панів”³.

Аналізуючи суспільно-політичне життя української спільноти, М. Міхновський доходив висновку, що важливою, а може й головною, причиною пригнобленого становища, нещастя української нації є відсутність у неї націоналістичних ідей. “Націоналізм — це велетенська непоборна сила. Під її могутнім натиском ламаються, здається, непереможні кайдани, розпадаються великі імперії і з’являються до історичного життя нові народи, що до того часу були під чужинцями-гнобителями”⁴.

М. Міхновський зазначав, що в Україні націоналізм дуже запізнився, українська нація, за винятком її невеликої частини, не є націоналістич-

ною. Вона не володіє могутньою зброєю для захисту своїх інтересів і тому загарбана, перебуває в рабстві. Лише коли вона візьме на озброєння націоналізм, тоді подолає будь-які труднощі і перепони на шляху до незалежності. Україна має стати на новий шлях, а її провідники повинні очолити боротьбу, щоб вести її “до великого ідеалу”.

Можна впевнено твердити, що провідники української революції 1917—1920 рр. не пішли шляхом націоналізму і, не маючи чітких політичних орієнтирів, програли змагання в боротьбі за українську незалежну соборну державу. Це дало підстави частині борців за визволення, переважно молодшої генерації, звинувачувати старше покоління в поразці, в неспроможності довести справу до переможного фіналу.

В історичній, політологічній літературі, створеній як безпосередніми учасниками визвольних змагань, так і авторами пізнішого часу, ми знаходимо чимало критичних зауважень, різких суджень з приводу причин поразки української революції. Як зазначав один з чільних учасників тих далеких подій — З. Книш, “ця критика велася нещадно і пристрасно, лунала криком наболілої душі і чулася скрізь, де тільки українець міг вільно висловлювати свою думку”⁵.

Така думка була цілком справедливою і закономірною, бо справа, за яку боролися мільйони українців, виринула раз за кілька століть поневолення, наруги, нищення українського народу. Жертви, що їх зазнали учасники боротьби, виявилися неймовірними. Окрім людських втрат, особливо нестерпним, глибоким і непоправним був морально-психологічний занепад. Розчарування, розгубленість доводили багатьох до надмірного песимізму і повної зневіри у творчих силах української нації. Однак і у цих умовах певна частина політичних, національних провідників вважала, що необхідно з’ясувати причини поразок, щоб не повторювати їх у майбутньому. Їх цікавило не риторичне на той час питання: чому понад тридцятьмільйонна українська спільнота за таких сприятливих історичних умов не спромоглася за прикладом інших, менших народів здобути державність?

Провідники соціалістичного напрямку, знімаючи з себе відповідальність за поразку, здебільшого перекладали вину на національно і політично незрілий народ на інших. Деякі шукали виправдання у перевазі ворожих сил, що виступили проти спроб українського народу будувати власну державу. Відомий сучасний дослідник даного питання О. Баган, певною мірою підсумовуючи роздуми своїх попередників, на наш погляд, слушно зауважує, що основні причини поразки української революції “полягали в слабкому проводі, відсутності чіткої, сильної, войовничої ідеології, яка б відповідно виробляла і гартувала характер нації”⁶.

Важливою причиною поразки української революції були прорахунки її провідників у питанні про створення міцної, регулярної, добре озброєної, дисциплінованої армії, здатної захистити завоювання революції. Дослідники наводять ще ряд важливих причин поразки революції, звинувачуючи здебільшого соціалістів за їх демократизм та лібералізм у боротьбі з внутрішніми та зовнішніми ворогами українського народу, поступливість принциповими питаннями перед опонентами, коли потрібно було вжити рішучих заходів з метою приборкання антиукраїнських сил, які перешкоджали втіленню в життя політичних доктрин і програм, що декларували прагнення народних мас до незалежного державного життя. Особливо необхідно було вжити рішучих кроків для організації збройної відсічі російським і українським більшовикам, що силою зброї, власне, і придушили національно-визвольні прагнення українського народу.

Внаслідок жорстокого двобою між добре озброєною більшовицькою армією і слабо підготовленими військами Української Народної Респуб-

ліки без підтримки міжнародних демократичних сил, за фатального збігу обставин революція зазнала поразки, а український народ втратив ще один шанс вибороти свою незалежність.

Однак ідея боротьби за власну державу потрапила на сприятливий ґрунт, вона закарбувалася у свідомості молодшого покоління, особливо вояків як армії Української Народної Республіки (УНР), так і Української Галицької Армії (УГА). Вони зберегли вірність рідному народові, не порушили присягу, до кінця виконували свої обов'язки, захищаючи загальнонаціональну справу. Саме українське вояцтво, всупереч своїм політичним провідникам, що втратили довіру народних мас, розгубилися та пересварилися в боротьбі за політичне лідерство, першим підняло прапор національного визволення. Інтерновані в таборах для військовополонених в країнах Європи, в умовах побутового невлаштування, недоїдання, хвороб вони стали на шлях організації українського визвольного руху. Вони ґрунтовно аналізували досвід боротьби за державність, робили висновки про причини поразки та накреслювали плани розгортання боротьби проти окупантів на етнічних українських землях.

Важливим чинником, що спонукав патріотів на нові випробування, було тяжке становище українського народу, що опинився в складі сусідніх держав. Наддніпрянська Україна, окупована більшовиками, зазнавала тотального терору і репресій, нищилися національні традиції і культура. Населення Галичини в складі польської держави потерпало від асиміляції, окатоличення, національної, політичної і економічної дискримінації та поневолення. Закарпаття, що входило до Чехо-Словаччини, також зазнавало денационалізаторського впливу. Ще в гіршому становищі опинилось українське населення Буковини і Бессарабії, загарбаних Румунією. Фактично українська нація була поставлена перед загрозою зникнення як бездержавна, неісторична.

З метою розгортання боротьби на захист українського народу, визволення його від іноземних поневолювачів і, зрештою, здобуття незалежної української держави серед військових визріла ідея створити підпільну організацію. Її ініціаторами були командири українських січових стрільців (УСС), Січових стрільців армії УНР і УГА. В липні 1920 р. у Празі відбувалися переговори між представниками цих військових формувань. У результаті було прийнято рішення утворити Українську Військову Організацію (УВО). Вона мала очолити і координувати дії представників радикальної військової течії. Кінцеве завдання організації полягало в тому, щоб з часом поширити її діяльність із західноукраїнського регіону на всю українську територію, “осягнувши соборність українських земель під більшовиками, розпочати акцію за здійснення самостійності УНР”⁷.

Загальне керівництво УВО спочатку здійснювала створена у вересні 1920 р. у Львові Начальна колегія, до складу якої увійшли М. Матчак, О. Навроцький, Ю. Полянський, Я. Чиж, В. Целевич. Після прибуття в липні 1921 р. з-за кордону Є. Коновальця вона була переіменована на Начальну команду. Є. Коновалець став начальним комендантом, начальником штабу було призначено Ю. Отмарштейна⁸.

Незабаром Є. Коновалець скликав нараду за участю колишніх військових, на якій виступив з доповіддю про політичну ситуацію, завдання нової організації. Основною вимогою, що її висунув Є. Коновалець, було: у своїй політичній діяльності УВО повинна дотримуватися самостійницьких позицій; боротися з будь-якими проявами полонофільства і радянофільства; готувалися до тривалого періоду окупації українських земель; активізувати всі сили народу, звернувши увагу на молодь, жіноцтво, селянство і робітництво; боротися з ворожими українській ідеї теоріями

і практичними діями; пропагувати ідеї соборництва і віри у власні сили ⁹.

Детальніше роль і завдання УВО були висвітлені у брошурі “У.В.О.”, розповсюдженій серед українського населення Галичини, що перебувала під владою Польщі. “УВО є організацією, для якої тільки інтерес Української Нації є й буде рішачим у її діяльності... — зазначалося в ній. — УВО є революційною організацією, якої основним завданням є пропагувати думку загального революційного зриву Українського Народу з остаточною метою створити власну національну самостійну і з’єдинену Державу... УВО, що вважає себе носієм і спадкоємцем заповітів Великої Української Армії, не може й не сміє допустити того, щоб грядущі події заскочили український народ несподіваним, як це мало місце в роках 1917—18” ¹⁰.

Українська Військова Організація сформувалася за рахунок військових, які брали участь у складі армії УНР та УГА в боротьбі за суверенну соборну Україну. За задумом Є. Коновальця та його соратників, членом УВО міг стати кожний свідомий український патріот, який бажав боротися в організованих лавах збройного підпілля проти ворожої окупації, незважаючи на ідеолого-політичні переконання чи партійну приналежність.

Вони вважали, що такий підхід піде на користь справі, бо дасть можливість об’єднати в УВО найкращі сили з середовища всіх українських політичних партій, груп і громадських організацій. Нова організація, на їхню думку, повинна базуватися на основному принципі побудови національної армії — позапартійності.

Завдяки діяльності Начальної команди УВО, очолюваної Є. Коновальцем, соборницька ідея охопила широкі кола старшин та рядових бійців колишньої армії УНР, УГА, українських січових стрільців та інших військових формувань. Поступово УВО поширила свій вплив на всі західноукраїнські землі, стала важливою військово-політичною силою в Західній Україні. УВО користувалася авторитетом та симпатіями за кордоном — серед військової і цивільної української політичної еміграції, до складу якої входили особи, що набули значного досвіду визвольної боротьби. Насамперед вона була організацією військовою, що в нових умовах політичної дійсності, на думку організаторів УВО і в першу чергу Є. Коновальця, мала очолити боротьбу українського народу за незалежну Україну. Крім того, УВО спрямовувала свої зусилля на об’єднання дій всіх українських визвольних сил. “Українська Військова Організація, — зазначав член УВО С. Ленкавський, — вважала себе не за партійну організацію, а за загальноукраїнську організацію, за таємне військо української держави, за організацію для боротьби за елементарні права нації, за її державну самостійність” ¹¹.

Інший відомий діяч національно-визвольної боротьби П. Дужий, член Проводу ОУН в 40—50-х роках, писав з цього приводу: “Українська Військова Організація висувала гасло такого змісту: УВО бореться за українську державу, побудовану за національним принципом, самостійну, тобто ні від кого незалежну й соборну, яка охоплювала б усі українські етнічні землі. Основники УВО, українське вояцтво розуміли ту державу як таку, що не відрізнялася б від відомих вже форм, тобто держава повинна бути національно-демократична, ліберальна, капіталістична” ¹².

На думку О. Багана, Українська Військова Організація фактично була першою націоналістичною організацією у пореволюційний період, яка за умов окупації українських земель, терору, асиміляції, нещадної експлуатації українців, позбавлення їх будь-яких політичних, національних прав і свобод стала на захист народу ¹³.

Основною територією діяльності УВО стала Галичина. Загарбавши ці українські землі, поляки проводили масові арешти та інтернування місцевого населення. За деякими даними, з 1919 по 1923 р. жертвами польського терору стали 100 тис. українців. У 1919 р. ліквідовано всі українські кафедри у Львівському університеті, українцям заборонили вступати до вищих навчальних закладів, розгорнули кампанію знищення системи української освіти. В 1920 р. скасовано Галицький сейм, ліквідовано автономію краю, назву “Східна Галичина” замінено на “Східна Малопольща”. Тоді ж польський уряд видав закон про запровадження контролю над українською кооперацією. Тисячам українців, колишнім державним урядовцям, заборонено займати державні посади. Українських селян під час парцеляції позбавлено права на землю. Широкого розмаху набула колонізація галицької території, сюди почали прибувати тисячі польських цивільних і військових колоністів. Розпочався процес полонізації церкви, насадження польських костелів, шкіл, громадських товариств і установ.

На терор проти українського населення УВО відповідала здійсненням терористичних актів проти польських урядовців, організовувала масові виступи населення, саботаж, непокору властям. Цим самим члени УВО давали зрозуміти окупантам, що не припинять боротьби доти, доки польський уряд не виконає свої міжнародні зобов'язання щодо надання Галичині статусу автономії.

Начальна команда, зокрема її комендант Є. Коновалець, вважали, що одним з важливих напрямків діяльності УВО повинна бути пропагандистська діяльність серед населення з метою пробудження його національної свідомості, виховання політичної зрілості, завзяття, жертвовності, необхідних для здобуття й розбудови незалежної української держави.

За завданням керівництва УВО її низові ланки розгорнули агітаційно-масову роботу, керуючись такими настановами: найвищою людською спільністю є нація; народ-нація може жити повним життям і розвивати свої найкращі якості лише у власній суверенній державі, яку має здобути й боронити власними силами; вся національна спільнота повинна включитися в боротьбу з окупантами і при цьому виявити стійкість, незважаючи на репресії і терор; вступати в боротьбу — це не означає масово вливатися до УВО, а перш за все активно включатися в розбудову усіх ланок українського суспільного життя; перешкоджаючи окупантам опановувати державно-громадські ділянки; зразком у боротьбі повинні бути передові люди, насамперед члени УВО, які мають повести за собою народ. Наголошувалося, що основним завданням українців є боротьба за соборну незалежну українську державу.

Важливу роль у поширенні націоналістичних гасел й ідеології в цілому відіграли часописи, що їх видавала УВО, — “Наш шлях”, “Новий час”. Особливо поживалася пропагандистська робота після налагодження видання щомісячника “Сурма”. Цей журнал користувався великим попитом серед населення. “Сурму” нелегально передавали з рук в руки. “Кожне слово сприймалося як свята істина і глибоко западало в душу читача, зокрема молоді, селянства, робітництва”¹⁴, — писав З. Книш.

У відповідь на активізацію діяльності УВО польський уряд став здійснювати “пацифікацію” (замирення) українських земель, розгорнув боротьбу проти цієї організації та всіх українських патріотів. Протистояння між польськими властями і українським населенням набуло жорстокого, непримиренного характеру. Населення вбачало в УВО свого захисника. Організація “дуже швидко перетворилась у найавторитетнішу політичну силу в очах українського народу. Вона розумілася як справді націозахисна,

самооборонна організація, що стоїть на варті найнасушніших інтересів народу”¹⁵.

Однак поступово Начальна команда та її авторитетний провідник Є. Коновалець почали розуміти, що лише шляхом силових методів і саботажу не можна добитися всеохоплюючого політичного впливу на українське населення. Вони дійшли висновку про необхідність “ідеологічної побудови для своєї чисто військової та технічно-революційної діяльності..., доступу до широкої громадської opinii і підготовки її в дусі своєї незалежницької революційної політики”¹⁶.

Провідні діячі УВО розуміли й те, що визвольні змагання не можуть обмежуватись лише нелегальними формами боротьби. Необхідно посилити пропаганду українського питання серед широкого загалу, зокрема налагодити випуск власних друкованих органів. У травні 1922 р. у Львові завдяки зусиллям Начальної команди УВО відновлено видання “Літературно-наукового вісника” (ЛНВ) під редакцією відомого українського політичного діяча, теоретика і публіциста Д. Донцова. Як слушно зазначає О. Баган, Д. Донцов “відразу надав якісно іншого, бойового характеру журналу. Головним завданням бачив відродження героїчного, величного духу серед українців, піднесення яскравої Національної Ідеї, яка б гартувала і надихала на подвиги цілі покоління”¹⁷. Незабаром навколо ЛНВ згуртувалися кращі українські письменники, теоретики, мислителі, публіцисти, політики.

У 1923 р. навколо іншого шойно створеного пресового органу — “Заграва” об’єдналася група українських радикалів, яка створила “Українську партію національної (революційної) роботи” (УПНР). Її ідеологом був Д. Донцов, головою партії став С. Підгірський. Однак невдовзі УПНР і часопис “Заграва” припинили своє існування.

Серед галицьких українців, особливо молоді, та в емігрантському середовищі в той час неабияким успіхом користувалися ідеї тоталітаризму, які уособлювалися в італійському фашизмі, німецькому націонал-соціалізмі та радянському більшовизмі. Деякі провідні політичні діячі, зокрема Д. Донцов, сподівалися, що “включення їхніх основних постулатів у стратегічну концепцію будь-якої національної ідеї матиме позитивні наслідки”¹⁸.

Складна суспільно-політична обстановка на західноукраїнських землях, посилення окупаційного режиму змусили галицьку молодь більш рішуче переходити на націоналістичні позиції. Так, А. Жуковський, відомий дослідник з української діаспори, писав: “У другій половині 20-х років, коли політичні партії на західних українських землях і в еміграції почали відходити від національних принципів і котитися в бік опортунізму, на це зреагувала молода генерація, яка створила свої власні організації, поклавши в основу своєї дії засади українського націоналізму”¹⁹.

У 1924 р. у Львові виникла “Група української державницької молоді” (ГУДМ), яку очолювали Ю. Вассиян, С. Охримович та ін. Тоді ж учні львівських гімназій створили підпільну “Організацію вищих класів українських гімназій” (ОВКУГ). Члени цих організацій активно пропагували ідеї націоналізму, висували гасло рішучої боротьби проти польської окупації західноукраїнських земель. З метою об’єднання зусиль у боротьбі з ворогом, угодовством українських політичних сил в 1926 р. ці організації об’єдналися в “Союз української націоналістичної молоді” (СУНМ). Його очолив О. Боднарівич²⁰.

На думку відомого українського дослідника та публіциста з діаспори П. Мірчука, цією назвою українська патріотична молодь бажала “зама-

ніфестувати, що вихідним положенням та цілевим назначенням своєї дії вона поставила добро українського народу, української нації”²¹.

Націоналістична ідеологія активно поширювалася у таборах інтернованих українських вояків у ЧСР. У 1922 р. в Йозефові, а також у Ліберцях виникла “Група української націоналістичної молоді” (ГУНМ). Серед українських емігрантських громад виник ще ряд організацій, які сповідували націоналістичну ідеологію. В листопаді 1925 р. вони об’єдналися в “Легію українських націоналістів” (ЛУН), основний осередок якої розміщувався в Подєбрадах (ЧСР). Легію очолив відомий теоретик українського націоналізму М. Сціборський. Провідники ЛУН наголошували, що їх організація бореться за повне визволення України і утворення соборної, самостійної української держави. Силою, яка може втілити в життя цю заповітну мрію українства, є лише диктатура організованих українських націоналістів-патріотів, що сповіднують державницьку ідеологію²².

Можна без перебільшення стверджувати, що одним з перших речників ідеології українського націоналізму в пореволюційний час був Д. Донцов. У багатьох гостро полемічних, дискусійних працях — публіцистичних, історичних, політологічних, філософських він накреслив шляхи виходу українського народу з-під невільного становища і побудови самостійної української держави. Д. Донцов всебічно і глибоко обґрунтував роль і місце України в євразійському геополітичному просторі, наголошував, що впродовж віків утворилися матеріальні, духовні, релігійні, культурні, соціальні передумови для існування незалежної соборної української держави. Про це він писав у працях “Історія розвитку української державної ідеї” (1917 р.), “Підстави нашої політики” (1921 р.), “Що таке націоналізм?” (1928 р.), “Маса і провід” (1928 р.), “Орден не партія” (1938 р.) та ін.” Українська державна ідея, — наголошував Д. Донцов, — стала в ХХ столітті знову міжнародним питанням... Від розв’язання цього питання залежить політична рівновага не лише Сходу, але й цілої Європи”²³.

Праці Д. Донцова розбудили мляву, застиглу від розгубленості українську суспільно-політичну думку, що стала такою після поразки української революції. У праці “Підстави нашої політики”, яка радикально вплинула на виховання пореволюційного українського покоління, Д. Донцов аналізував революційні події, непослідовні дії, ідейні помилки соціалістів і демократів, яким потрапила в часи революції вся влада і яку вони втратили, зваливши вину на народ.

Провідники із соціалістично-демократичного табору з їх сліпою вірою в соціалізм, браком національної гідності, з “недорозвиненим політичним чуттям ставили на перший план “соціальне визволення”, а не політичне панування української нації в своїй країні”²⁴.

На думку Д. Донцова, для того, щоб українцям вистояти в цьому суперечливому, жорстокому світі, їх політичним провідникам необхідно перейнятися ідеєю політичної незалежності, повірити, що вони не є безликою етнографічною масою, а політично свідомою нацією. Вони не повинні йти на жертви задля тимчасових економічних, соціальних вигод або космополітичних чи інтернаціональних жертв тому, що будь-які поступки завжди закінчувалися поневоленням народу завойовниками. Важливою умовою незалежного державного існування української нації повинно бути те, щоб її провідники у своїй внутрішній і зовнішній політиці спиралися на матеріальні і духовні традиції українського народу²⁵. Вони мають визначити колективний ідеал, що спирається на такі принципи: самовизначення, самостійність, незалежна церква. Лише усвідомлення цього ідеалу врятує життя нації, яка повинна зайняти належне місце в світовій істо-

рії. “Тільки нація, що свідомо великих завдань, які має виконати в інтересах цілої людськості, втягається яко самостійний чинник в історичний хід подій, тільки такий нації приділяється спеціальна книга на шахівниці світової історії”²⁶.

Д. Донцов писав, що в боротьбі за життя нація має спиратися на свої прадавні “урядження і ідеї”, що впродовж віків цементували українське суспільство в єдине ціле. “Ці ідеї та урядження, — наголошував він, — впливають з того ідеалу нації, головною прикметою якого є відстоювання своєї незалежності проти Росії”²⁷.

Наголошуючи, що політики кожного народу мають керуватися “національним егоїзмом”, він зазначив, що українські політичні провідники з огляду на те, що історія і географія зробили з України “аванпост Європи проти Росії” і що Україна повинна інтегруватися на захід, мають дотримуватися таких заповідей: “Першою заповіддю нашої політики повинно бути: 1) в політиці внутрішній — плекання всіх засад західної культури, які рятують Європу (і нас) від московської пошести; 2) в політиці зовнішній — повна сепарація від Росії”²⁸. Д. Донцов обґрунтував необхідність проводити національну політику в ім’я всієї української нації. Зasadничою метою внутрішньої політики повинно бути утворення не тільки культурної, але й політичної нації, свідомої свого політичного призначення.

Д. Донцов наголошував, що, коли нація сформована, потрібно не допустити до нищення фундаменту, на якому вона об’єднана в одну державну цілість. Якщо ж нація не являє собою єдиної державної структури, потрібно вжити рішучих заходів до знищення всього, що стримує процес формування соборної, незалежної української держави. В обох випадках необхідно спрямовувати всі помисли і прагнення кожного українця, груп чи племен нації до найвищої політичної мети. Такою метою, вважав Д. Донцов, має бути державна нація. Бо нація, в якій “воля до власного політичного ідеалу ще не розвинена або розвинена рудиментарно, властиво не є нація, а тільки нарід”²⁹.

Д. Донцов стверджував, що українці пройшли тривалий шлях свого розвитку і подолали величезні труднощі, їх гнобили, асимілювали, зневажали, нищили, але вони вистояли, зберегли свої традиції, сформувались у національну спільноту. “Українці, — писав він, — це ні люд, ні народ — це нація, нація політична..., нація з великими історичними традиціями... Цей імператив наказує нам ніколи не забувати, що головною ціллю нашої політики мусить бути національно-державний, а не національно-культурний ідеал”³⁰.

Підсумок попередніх теоретичних напрацювань щодо шляхів визволення українського народу, побудови незалежної держави зроблено в праці Д. Донцова “Націоналізм” (1926 р.). У ній автор, аналізуючи попередній досвід спроб національного відродження української нації, критикував українців за їх малоросійський провінціалізм, рабську покірливість, неспроможність вирватися з-під гніту окупантів. Д. Донцов визначив шляхи боротьби української нації за власну державу. Почуття, з якими українські провідники намагалися завоювати волю і незалежність, не відповідали ознакам справжнього націоналізму нації, “з волею будувати, з завоюницьким інстинктом, з жадобою панування й влади, — то був вузько обмежений націоналізм провінції, сентиментальна ідеологія, яка стреміла лише “визволити” особу від усяких пут і забезпечити їй незакаламучене спокійне життя під чийми-будь опікунчими крилами. Свій патріотизм вони “принизили до “рідної стороньки”, до її звичаїв, до “регіоналізму”³¹.

“В цій книзі, — писав Д. Донцов, — хочу усталити поняття українського націоналізму так, як я його розумію. А розумію його не як ту чи іншу

програму, не як відповідь на завдання нинішнього дня, лише як світогляд. Як певний світогляд протиставляю своє поняття націоналізму дотеперішньому нашому націоналізмові ХІХ віку, націоналізму упадку й провансальства”³².

Своє завдання Д. Донцов вбачав у тому, щоб “вплинути на формування української національної ідеології, яка, я в це вірю, вийде переможно з духовного розбрату наших днів і тим самим вплинути на біг майбутніх подій”³³.

Д. Донцов вважав, що важливою підставою українського націоналізму є “зміцнювати волю нації до життя, до влади, до експансії”. Другою “підставою національної ідеї здорової нації” повинно бути устремління до боротьби та свідомість її конечності, без якої неможливі ні героїзм, ні інтенсивне життя, ні віра в нього, “ані тріумф жадної нової ідеї, що хоче змінити обличчя світу”³⁴. Третя вимога націоналізму — це “романтизм, догматизм, ілюзіонізм”³⁵.

Тобто, дух романтики керує людиною, робить її сильною, героїчною, піднімає на боротьбу за ідею, за вічну правду. Жодна ідея не переможе, поки не буде пройнята духом романтики. Разом з тим, ідея або доктрина має бути догматичною, вона не може бути предметом дискусії. До четвертої вимоги націоналізму Д. Донцов відносив фанатизм і аморальність, які мають ґрунтуватися на великій всеодолаючій вірі. Фанатизм дає національній ідеї велику вибухову силу. Інтерес нації заступає всі інші інтереси³⁶.

Національна ідея, на думку Д. Донцова, має бути аморальною. Втілювати в життя аморальну політику повинен фанатик, який має бути агресивним і нетерпимим до інших ідей, ідеологій та поглядів. Проголошені Д. Донцовим гасла повинні сприйматися іншими як обов’язкова для всіх правда. Фанатик виявляє палку любов до ідеї, яку він хоче здійснити, безмірну ненависть до всього, що перешкоджає її здійсненню. “Ось та сума переживань, яка огортає всякого правдивого революціонера, фанатика — з конечности і з натури оборонених ним думок... Чуттєві ідеї “фанатиків” не знають толерації, бо спір про догмати віри рішається не полюбовним судом, лише ордаліями”³⁷.

Наступною підвалиною націоналізму Д. Донцов вважав право сильних націй “до панування і оволодіння землею та її нижчими расами”. Войовничість властива тим народам, які вміють правити собою й іншими народами. Вони покликані “організувати людей і народи для зміцнення існуючої культури і цивілізації”³⁸.

Нарешті, шостою засадою націоналізму є “творче насильство та ініціативна меншість як порядкуючі сили”³⁹. Саме ініціативна меншість, тобто еліта, має втілити в життя українську ідею. Якщо вона прагне підняти народ на боротьбу за українську ідею, то повинна в першу чергу полишити “прокляту спадщину невольничих часів”. “Мусимо нести відважно свою віру, не схилити чола ні перед чужим, ні перед власними “маловірами”. Мусимо набирати віри у велику місію своєї ідеї і агресивно ту віру ширити. Нація, яка хоче панувати, повинна мати й панську психіку народу-володаря”⁴⁰, — наголошував Д. Донцов.

Д. Донцов закликав відкинути ідею та концепції М. Драгоманова, М. Грушевського, І. Франка як такі, що нездатні втілити в життя українську ідею. Протиставляючи українському “провансальству” ідеал нової людини, він обґрунтував шляхи її реалізації. Українцям необхідно вийти із стану “провінції”. Їх ідея повинна бути всеохоплюючою, «перейнятися поняттям політичної влади над людністю і територією», розвинути в українців бажання встановити в Україні такий суспільно-політичний лад, таку господарську структуру національного життя, яка змогла б “потроїти ви-

датність моральних, фізичних сил країни в порівнянні з її теперішнім станом”⁴¹.

Д. Донцов стверджував, що боротьба за існування є законом життя. Всесвітньої правди немає. Життя сприяє тому, хто продемонструє більшу моральну і фізичну силу. Таку силу українці зможуть здобути лише тоді, коли переймуться новим духом, новим ідеалом. “Таким ідеалом, — наголошував він, — може бути тільки ідеал, що є вірним перекладом підсвідомої волі до власновладства якраз тієї нації, що черпає свій зміст не з гасел відірваної доктрини, лиш з цілості власних потреб народу, з його географічного положення в світі, його минулого, традицій, історії та психіки... Кожна нація має свій власний закон, свою власну правду й повинна лише їм коритися... Національна ідея тоді лиш увірветься як могутній чинник у життя, коли в ній сполучені щасливо обі частини: чуттєва й розумова, коли інтелект міцно сполучений з народним інстинктом і сумлінням. А це можливо лише тоді, коли зміст ідеї, коли національний ідеал не є чужий, абстрактно виважений та їй накинтий”⁴².

Хто ж має формувати і втілювати в життя українську ідею? На думку Д. Донцова, “провансальці”, демократи, різні народолюбці вважали, що це має робити народ. “Ми відповідаємо — ніколи народ! Народ є для всякої ідеї, чи в її статичному, чи динамічному стані, чинник пасивний, той, що приймає. Чинником активним, тим, що несе ідею, тим, де ця ідея зароджується, є активна або ініціативна меншість”. За будь-якого стану суспільства для втілення ідеї в життя, успішного захисту і будь-якої активної дії “неминучою умовою є існування активної, відважної, спрагненої влади меншості, цієї правдивої носительки великих ідей, найважливішого чинника історії”⁴³.

Для реалізації української ідеї Д. Донцов закликав українську спільноту покінчити з провінціалізмом, озброїтися новою ідеологією, якою є його “чинний націоналізм”. “Засади чинного націоналізму, який скрізь підкреслює момент волі, влади й агресії, є запереченням дотеперішніх засад “розуму”, “стихійності” й “порозуміння”... Чинний націоналізм каже: органічність і віра в культурі, власновладність у державі, провідництво, ієрархія в громаді”⁴⁴. “Головний момент, який обіймає цілу ідеологію чинного націоналізму, — наголошував Д. Донцов, — це момент панування, влади, активності, всупереч до домінуючого моменту провансальства — уживання; пасивність та підпорядкування обставинам, відірваними засадами, партикулярному народові, чужим ідеям там і активне накинення себе їм тут. Це те, що я назвав би новою ідеологічною підставою тих зусиль нації, яких вимагає від нас час”⁴⁵.

Д. Донцов стверджував, що нація — абсолютна цінність, вона вічна і немає вищої мети, ніж здобуття нею незалежної держави. “В чиннім націоналізмі змістом життя є активність і могутність Нації, життєвою формою — національна боротьба, а духом життя — романтика, віра”⁴⁶, — наголошував Д. Донцов.

Ідеологія чинного націоналізму є ідеологією волюнтаристською, бо воля є першоосновою буття та творцем дійсності. “Воля нації” виявляється у нестримному “хотінні” утвердити свою національну самобутність, “свою волю влади”⁴⁷.

Д. Донцов засуджував позицію українських політичних провідників, які у пошуках шляхів визволення України спиралися на народницьку, ліберальну, демократичну ідеологію. Він вважав, що тогочасна українська демократія знаходилась у кризовому стані, не могла протиставити себе ворожим силам, вона втратила “дух войовничості”. Для перемоги потрібні не лише програми, але й люди з твердим характером, бо без сильних інди-

відуальностей демократія нічого не варта. Вирішальним “чинником в історії є не знання, а характер, не програма, а особливість, не так “що”, як “хто” і “як”⁴⁸.

Боротьбу за визволення українського народу, створення власної незалежної соборної держави зможуть очолити нові люди. За Д. Донцовим, нові люди — це “каста”, яка об’єднується в своєрідну політичну організацію — “орден”. Цей термін він застосовував на противагу до політичних партій, що існували в демократичних суспільствах. Д. Донцов писав, що необхідно всім політичним течіям, рухам, організаціям нав’язати волю ордену, підкорити їх своєму впливу і перенести цю політику на все суспільство⁴⁹. Потрібно встановити “ряд догм, ряд правил, ряд аксіом у всіх колах збірного життя, різко очерчених, ясно протиставлюваних, встановивши свою правду, єдину і непомильну”⁵⁰.

На думку багатьох дослідників, зразком монопартійної системи партії орденського типу слугували Д. Донцову партії “орденського” типу СРСР, Італії, Німеччини та інших країн. Лише партія орденського типу, за його переконанням, може очолити боротьбу українського народу за власну державу. Вона повинна встановити повний контроль над життям усього суспільства та його окремими членами і лише тоді буде здатна виконати покладене на неї завдання. Орден, а не політична партія чи інша політична структура “надає народній масі незнану доти енергію і силу. Бо енергія народу — це функція не лише числа, але й інтелектуальної і моральної вартості проводу”⁵¹.

“Вольовий” або “чинний націоналізм” Д. Донцова пізніше, за влучним висловом американського дослідника Дж. Армстронга, дістав назву “інтегрального націоналізму”. Слід підкреслити, що ідеї Д. Донцова справили неабиякий вплив на формування націоналістичного світогляду українців, особливо на молодь Галичини. Крім Д. Донцова, розробкою питань націоналістичної ідеології займалися Д. Андрієвський, О. Бойдуник, Ю. Вассиян, В. Мартинець, М. Сціборський, С. Ленкавський, С. Бандера, Я. Стецько та інші.

У політологічній, історичній літературі трапляються порівняння українського інтегрального націоналізму з фашизмом, нацизмом, більшовизмом тощо. Наголошується, що за формою він антидемократичний, тоталітарний. Зокрема, І. Лисяк-Рудницький зазначав, що “український націоналізм підходить під поняття тоталітарного руху”⁵². Певною мірою таке твердження відповідало дійсності. Однак це не означає, що український націоналізм наслідував, як пишуть деякі дослідники, всі ознаки названих вище тоталітарних режимів. Той же І. Лисяк-Рудницький писав, що “найближчих родичів” українського націоналізму слід шукати не в німецькому націоналізмі чи італійському фашизмі, а скоріше серед партій країн Східної Європи — хорватських усташів, румунської залізної гвардії, словацьких глінковців тощо. На його думку, український націоналізм був явищем генетично самостійним, хоч у своєму розвитку він зазнав впливу інших тоталітарних течій і режимів⁵³.

На наш погляд, найближче до істини підійшов В. Винниченко. Він зауважував, що емігрантські політики, дослідники з демократичного табору як слід не проаналізували своєрідне явище — український націоналізм. Вони вивчали лише одну рису тоталітаризму — зобов’язуюче підпорядкування колектива проводу і на цій підставі охарактеризували його як “український фашо-нацизм”. Ця риса є спільною для будь-якого тоталітаризму. Але є в українському націоналізмі такі риси, які відрізняють його від інших тоталітаризмів. Більшовизм, фашизм, нацизм та інші переслідували соціальну перебудову державного життя за своїм соціально-економічним,

класовим світоглядом. Диктатура, вождизм і терор є тільки засобом для досягнення їхньої мети. Для українського тоталітаризму, зазначав В. Винниченко, притаманний інший — психологічно-національний — характер. Його мета не соціальна, а національна, не перебудова держави за своїм соціальним світоглядом, а її здобуття. Націоналістам байдуже, який буде соціальний і політичний лад в Україні, головне, щоб існувала українська незалежна держава. Український націоналізм виник “з великої національної гіркості, з пекучого гніву, з обурення за те, що вона, та українська революція, на яку вони покладали стільки надій, яку так любили, не справдила своїх обіцянок”⁵⁴.

Отже, поразка української революції викликала до життя одну з найрадикальніших політичних течій — інтегральний націоналізм. Цей політичний напрямок не виник на пустому місці, а був наслідком об’єктивних історичних обставин. Критично оцінюючи невдачі української національної революції 1917—1920 рр., спираючись на ідеї Макіавеллі, Ніцше, Парето, Шопенгауера, Д. Донцов обстоював тезу про придатність більшості засобів у безкомпромісній боротьбі за виживання націй. В умовах західноєвропейської дійсності він мав неабияку популярність серед тогочасної західноукраїнської інтелігенції. Однак і науковці, й навіть помірковані націоналістичні політики гостро критикували окремі принципи “нового” націоналізму, особливо принцип політичної аморальності, який захищав Д. Донцов.

Почуття націоналізму, патріотизму живе в кожній людині, етносі, народі. Традиційний український націоналізм базувався на давній національній традиції, що виникла, визріла і розвинулася з буттям української нації. Ідея націоналізму була тією рушійною силою, що згуртувала, об’єднала українців, спонукала їх до боротьби за своє національне, політичне існування. Після втрати першої державності — Київської Русі впродовж кількох століть українська нація була розкраяна на окремі частини, її етнічним землям зовнішні чинники перешкоджали об’єднатися в єдине ціле, утримуючи в складі сусідніх держав.

Для українців роз’єднаних, розкиданих по світу, сутність національної ідеї перш за все полягала в прагненні визволитися з-під чужинецького поневолення. Не менш важливим було об’єднати всі етнічні українські землі, прихилитися до єдиного національного кореня — території. Найважливішою складовою цієї сутності було будівництво власної незалежної, соборної держави. Соборність території, соборність людей і українська державність — ось що власне викликало до життя націоналістичний рух, діячі якого мріяли про визволення української нації, виступали на захист її природних прав на існування. Націоналізм в його поміркованій формі виступає гарантом національної стабільності й могутності націй. Позбавлений “інтегральності”, український націоналізм є одним з потужних джерел державотворчого процесу.

¹ Л и с я к - Р у д н и ц ь к и й І. Нариси з історії нової України. — Львів, 1991. — С. 58.

² Г о р е л о в М. Передвісники незалежної України: Історичні розвідки. — К., 1996. — С. 14.

³ М і х н о в с ь к и й М. Самостійна Україна. — Лондон, 1967. — С. 24.

⁴ Цит. за кн.: Б о р и с Р. Микола Міхновський. — б.м.в., б.р.в. — С. 24.

⁵ К н и ш З. Становлення ОУН. — К., 1994. — С. 4.

⁶ Б а г а н О. Націоналізм і націоналістичний рух: Історія та ідеї. — Дрогобич, 1994. — С. 36.

⁷ К е н т і й А. В. Українська військова організація (УВО) в 1920—1928 рр.: Короткий нарис. — К., 1998. — С. 16.

- ⁸ Там же. — С. 20.
- ⁹ Мірчук П. Нариси історії ОУН. — Мюнхен, 1968. — Т. 1. — С. 21.
- ¹⁰ Там же. — С. 22—23.
- ¹¹ Ленкавський С. Націоналістичний рух за ЗУЗ та І-й Конгрес українських націоналістів // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 395.
- ¹² Дужий П. Роман Шухевич — політик, воїн, громадянин. — Львів, 1998. — С. 36.
- ¹³ Баган О. Назв. праця. — С. 37.
- ¹⁴ Книш З. Назв. праця. — С. 20.
- ¹⁵ Баган О. Назв. праця. — С. 39.
- ¹⁶ Книш З. Назв. праця. — С. 21.
- ¹⁷ Баган О. Назв. праця. — С. 47.
- ¹⁸ Горелов М. Назв. праця. — С. 73.
- ¹⁹ Жуковський А. Євген Коновалець у 55-у річницю смерті // ОУН: Минуле і майбуття. — К., 1993. — С. 40.
- ²⁰ Баган О. Назв. праця. — С. 58, 59.
- ²¹ Мірчук П. Степан Бандера — символ революційної безкомпромісності. — Хмельницький, 1992. — С. 16.
- ²² Кентій А. В. Назв. праця. — С. 64.
- ²³ Донцов Д. Історія розвитку української ідеї. — К., 1991. — С. 33.
- ²⁴ Донцов Д. Підстави нашої політики. — Нью-Йорк, 1957. — С. 196.
- ²⁵ Там же. — С. 100.
- ²⁶ Там же. — С. 121.
- ²⁷ Там же. — С. 106.
- ²⁸ Там же. — С. 89.
- ²⁹ Там же. — С. 101.
- ³⁰ Там же. — С. 102—103.
- ³¹ Донцов Д. Націоналізм. — Лондон—Торонто, 1966. — С. 161.
- ³² Там же. — С. 13.
- ³³ Там же. — С. 14.
- ³⁴ Там же. — С. 244.
- ³⁵ Там же. — С. 245.
- ³⁶ Там же. — С. 259.
- ³⁷ Там же. — С. 263—264.
- ³⁸ Там же. — С. 278—289.
- ³⁹ Там же. — С. 283.
- ⁴⁰ Там же. — С. 312.
- ⁴¹ Там же. — С. 317.
- ⁴² Там же. — С. 333—335.
- ⁴³ Там же. — С. 285—286, 290.
- ⁴⁴ Там же. — С. 339.
- ⁴⁵ Там же. — С. 339—340.
- ⁴⁶ Там же. — С. 339.
- ⁴⁷ Там же. — С. 231.
- ⁴⁸ Донцов Д. Кількість чи якість // Донцов Д. Хрестом і мечем: Твори. — Торонто—Лондон, 1967. — С. 174.
- ⁴⁹ Донцов Д. Об'єднання чи роз'єднання // Донцов Д. Хрестом і мечем. — С. 129—130.
- ⁵⁰ Там же. — С. 129.
- ⁵¹ Там же. — С. 130.
- ⁵² Лисяк-Рудницький І. Назв. праця. — С. 42.
- ⁵³ Там же. — С. 63.
- ⁵⁴ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. — К., 1991. — С. 67.